

4. Emilio Agustín Maffezini v. The Kingdom of Spain. International centre for settlement of investment disputes. Award on the Merits, Nov. 13, 2000, 2001. ICSID Review Foreign Investment Law Journal, № 16(1), pp. 248–278.
5. Case Concerning Elettronica Sicula S.P.A. (Elsi) (United States Of America v. Italy) Judgment of 20 July 1989, 1989. ICJ Reports. Pp. 15–82.
6. Ireland v. the United Kingdom. Judgment of European Court of Human Rights of 18 January 1978, 1978. EHRR, 2, p. 25.
7. Case of de Cubber v. Belgium (Article 50). Judgment of the European Court of Human Rights of 14 September 1987, 1987. EHRR, 13, pp. 422.
8. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека : моногр. / Л.Г. Гусейнов. – К. : Ин-т государства и права НАН Украины, 2000. – 316 с.
9. Čikanović v. Croatia. Judgment of the European Court of Human Rights of 5 February 2015 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-150786>.
10. Мазов В.А. Ответственность в международном праве : проблемы кодификации и прогрессивного развития норм и принципов международно-правовой ответственности / В.А. Мазов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 151 с.
11. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.
12. Alpha Projektholding GmbH v. Ukraine. ICSID. Case № ARB/07/16. Award. 8 November 2010. Para. 401. [online] Available at: <http://www.italaw.com/cases/71>.
13. Différend Héritiers de S.A.R. Mgr le Duc de Guise. Reports of International Arbitral Awards, XIII, pp. 150–170.
14. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 912 p.
15. B. d. B. et al. v. The Netherlands. Human Rights Committee. Communication № 273/1988, UN Doc. CCPR/C/35/D/273/1988 (1989).
16. LaGrand (Germany v. United States of America). Provisional Measures, 1999. ICJ Reports, p. 16.

ЗАМУЛА А. Ю.,
аспірант
кафедри міжнародного права
(Національний авіаційний університет)

УДК 341. 231. 14 (045)

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОРТУР (КАТУВАНЬ) У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена висвітленню сутності й змісту тортур (катувань) у різних історичних епохах. Проаналізовано підходи вчених щодо визначеної проблеми дослідження аж до трансформації його змісту і масштабності в умовах глобального світу. Акцентується увага на пошуку міжнародним правом можливостей у подальшій дієвій боротьбі з тортурами, зважаючи на ознаки нових «глобальних» характеристик складу цього міжнародного злочину.

Ключові слова: *тортури (катування), заборона катування, насильницька природа катування, jus cogens, характер erga omnes.*

Стаття посвящена освітленню сутності і содержания пыток (истязаний) в различных исторических эпохах. Проанализированы подходы ученых по определенной проблеме данного исследования вплоть до трансформации его содержания и масштабности в условиях глобального мира. Акцентируется внимание на поиске международным правом возможностей в дальнейшей действенной борьбе с пытками, несмотря на признаки новых «глобальных» характеристик состава данного международного преступления.

Ключевые слова: пытки (истязания), запрет пыток, насильственная природа пытки, *jus cogens*, характер *erga omnes*.

The article is devoted to highlighting the nature and content of torture in different historical eras. The approaches scientists on this study identified issues until the transformation of its content and scale in a global world. The author focuses on finding opportunities in international law further effective fight against torture, despite the signs of the new “global” characteristics of this international crime.

Key words: torture, prohibition of torture, violent nature of torture, *jus cogens*, nature *erga omnes*.

Вступ. Актуалізується проблема заборони катування як соціального явища та невід’ємної частини суспільного життя, що порушує своїм існуванням будь-які соціальні цінності й моральні почуття. Відзначається брак наукових досліджень у визначенні єдино правильної природи катування (тортур). Необхідним убачається ґрунтовний аналіз еволюції тортур (катувань) з погляду міжнародного права через наповнення цих категорій максимально наближеним до міжнародно-правового розуміння змістом і визначенням заборони тортур як принципу, що являє собою позитивний обов’язок держав криміналізувати злочин тортур.

Постановка завдання. Прослідкувати шляхом порівняльного аналізу еволюцію становлення тортур (катувань) як соціального явища й визначити можливості міжнародного права в оцінюванні та протидії злочинам катування.

Результати дослідження. Дослідженням актуальних проблем у визначенні природи, поняття і змістових характеристик катування в різні періоди займалися такі видатні вчені, як М. Foucault, N. Kollmann, J. Langbein, P. Nwankwo, С. Varga, M. Whiteman та інші. Значну увагу варто приділити напрацюванням українських науковців, таких як О. Водяніков, М. Гацелюк, Ю. Зайцев, О. Левецький, К. Левченко, В. Лутковська, М. Хавронюк, С. Шевчук та інші.

Міжнародними стандартами з прав людини проголошено й закріплено, що катування та інші жорстокі види поведження й покарання принижують гідність, властиву людській особі. Основоположні принципи міжнародного права, як вони зазначені у Статуті Організації Об’єднаних Націй, передбачають визнання рівних і невід’ємних прав усіх членів людської спільноти та є основою свободи, справедливості й загального миру.

Зокрема, згідно зі ст. 55 Статуту Організації Об’єднаних Націй, держави повинні сприяти загальній повазі та додержанню прав людини й основних свобод, що означає неприпустимість будь-якого насильства щодо особистості.

Ст. 5 Загальної декларації прав людини, яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., символізує одностайну згоду між країнами стосовно того, що жодна людина не може бути піддана катуванням або жорсткому поведженню. Ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права передбачає, що нікого не може бути піддано катуванню та жорсткому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню. Подібний захист також гарантує Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, прийнята Генеральною Асамблеєю 09 грудня 1975 р.

Попри очевидну небезпечність і кримінальність діянь, що утворюють злочин, точне визначення терміна «катування» є зовсім нелегким завданням. Формулювання обов’язково

буде або надто широким, або досить вузьким. Передусім проблему утворює етимологічне усвідомлення відповідної термінології. Важливим аспектом є застосування поряд із терміном «катування» синонімічного йому терміна «тортури». Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови в поняття «тортури» включає як фізичне насильство, так і сильне моральне страждання, а поняття «катування» визначає як дію за значенням «катувати», тобто «допитуючи, піддавати тортурам, мучити» [1, с. 1464]. Словник синонімів української мови як синонім слова «катування» наводить «тортури», а також «мордування» та «муки» [2, с. 96]. Нарешті, Словник юридичних термінів (російсько-український) наводить як переклад російського терміна «пытка» і «катування», і «тортури» [3, с. 243].

Як бачимо, поняття катування містить у собі досить широкий спектр протиправних дій, що зумовлюють передусім його антигуманну соціальну природу. Саме соціально-психологічні фактори відіграють чи не найбільш важливу роль у розумінні детермінації насильницької природи катування. Адже особливість тортур минулих часів полягала в тому, що вони мали бути відкритими та наочними. Це робилося для того, щоб «люди не тільки знали, а й бачили на власні очі. Бо треба, щоб їх пройняв страх; але причина ще й у тому, що вони мають бути свідками, своєрідними гарантами покарання і певною мірою навіть брати участь у ньому» [4, с. 74]. У цьому випадку доречно оперувати такими науковими категоріями, як «суспільна свідомість» і «суспільний настрій», які в поєднанні становлять соціально-психологічні детермінанти в розумінні катування як соціальної дії, соціального явища. Під суспільною свідомістю мається на увазі духовна сфера життєдіяльності суспільства, узагальнене відображення об'єктивних умов його існування, історичного типу суспільного буття, система духовних орієнтирів і загальносоціальних цінностей [5, с. 173].

Суспільна свідомість нації детермінована її історичним минулим, етичними соціотереотипами, які тривалий час діяли в історії народу, умовами його існування, культурними й економічними традиціями. Суспільний настрій – емоційна характеристика, яка впливає на імпульсивну поведінку соціуму, великих соціальних груп [5, с. 127]. Повертаючись до насильницької природи катування, зазначимо, що особливості географічного та природного середовища призвели до поклоніння перед силою, як природною, так і людською. Насильство стало сприйматися як складова конфлікту, у якому катування набуває певною мірою регулятивної функції й водночас є типовим конфліктогенним злочином.

Необхідним є визнання того, що не існує чіткої межі між катуванням і покаранням. Будь-які відмінності, навіть найбільш незначні, багато в чому залежать від індивідуальної реакції окремої жертви на застосовані до неї дії, які спричинили фізичні чи моральні страждання. У такому разі важливо брати до уваги, за яких обставин катування мають на меті застосування покарання [6, с. 13]. Тобто, ідеться про те, що покарання виступає також як засіб маскування тортур, їх націленість на залякування, тероризування.

Для суспільства та держави завжди – від зародження цивілізації й до сьогодні – було звичним намагання виправдати застосування катувань, змістивши їх до категорії покарань, і, більше того, заперечувати так сам факт застосування катувань у будь-якій формі. Загалом саме завдяки майже всеохопній практиці використання терміна «покарання» як евфемізму відносно терміну «катування» ніхто до кінця адекватно так і не збагнув, якого насправді широкого розповсюдження набули катування в минулих століттях і наскільки широко вони застосовуються сьогодні [6, с. 14].

На думку відомого дослідника у сфері заборони катування А. Обухова, питання термінології виникають не тільки стосовно катувань. Сама по собі умисно спричинена смерть у багатьох випадках не класифікується як фізична тортура (катування). Але ознаки катувань наявні там, де смерті передують невинуваті страждання й біль. Будь-яка дія (процедура), що завдає людині біль і муки, незалежно від обставин і цілей, незалежно від того, закінчується це покарання цією процедурою чи за нею слідує позбавлення людини життя, беззаперечно, розцінюється як катування. Цілі покарання, незалежно від їх природи та значимості, не можуть виправдати застосування катувань людини, ані спроб назвати їх іншими словами [6, с. 15].

Важливим аспектом є сам процес вивчення й дослідження історії злочину катування як такого. Практика тортур і катувань має дуже давню історію. Протягом багатьох століть у всіх культурах та цивілізаціях тортури використовувалися як законний засіб «витягування» зізнань і покарання засуджених осіб. Мова йде й про утримання в рабстві, і тортури інквізиції, і покарання полонених під час військових конфліктів, і навіть буденні практики деяких народів. Тортури не заперечувалися, а були легітимізовані. Більше того, тортури посідали своє визначне місце у складному карному механізмі класичного права [7, с. 1–4]. Так, «допит із катуванням – це аж ніяк не спосіб вирвати правду за будь-яку ціну і не нелюдські знущання новітніх допитів; він, безперечно, жорстокий, але не дикий» [4, с. 52].

Перша вказівка на застосування тортур до вільних громадян (не рабів і не злочинців) була зроблена Юлієм Цезарем. «Дещо пізніше так званий легальний принцип оцінки доказів, який поширився на територію всієї середньовічної Європи, проклав дорогу до найширшого запровадження катувань як нормального методу доказування в тогочасному кримінальному процесі» [8, с. 47–50].

Середньовічна Європа загалом сприймається як період свавільних тортур, показових покарань, інквізиції, наслідки чого людство відчуває й сьогодні. Середньовічна та ранньомодерна юриспруденція виходили із переконання, що фізичний біль може змусити відкрити правду та гарантувати правдивість свідчень особи [9, с. 8]. Слушно зауважує з цього приводу Дж. Ленгбейн: «Приблизно п'ять століть тому – із середини тринадцятого століття до середини вісімнадцятого – система судових тортур лежала в основі континентальної кримінальної процедури» [10, с. 3]. Тортури для середньовічного юриста чи судді не були чимось надзвичайно огидним – це був рутинний і офіційно санкціонований процес [11, с. 133]. Самі тортури були чітко регламентовані й уважалися обов'язковою частиною кримінального провадження залежно від характеру злочину та особистості жертви. Ритуал тортур застосовувався як невід'ємна частина кримінального процесу у визначених випадках судових проваджень [12, с. 33].

Судові тортури як процедура отримання свідчень поєднувалися із видовищними сценами публічного покарання, включаючи особливо жорстокі з погляду сучасності методи страт. Середньовічний світогляд і мораль жодним чином не визнавали суперечності між християнською етикою та філософією й жорстокістю середньовічного кримінального права. Власне, як убачається, у середньовічній християнській космогонії варто шукати причини такого гармонійного співіснування, адже фізичне страждання ніколи не було табуйоване у суспільній свідомості. Пересічні уявлення, наративи й перекази про життя святих створювали дискурс, що пов'язував одночасно святість, самопожертву і страждання, робили суспільство толерантним до тортур [9, с. 8–9].

Французький філософ Мішеля Фуко у своєму творі «Наглядати та карати: Народження в'язниці» звертає увагу на те, що публічні страти, окрім своєї юридичної функції, виконували роль політичного ритуалу, метою якого була візуалізація, підсилення й підживлення влади суверена через публічний показ надмірної сили та жорстокості. Така жорстокість не була випадковою чи непродуманою. Чітко розраховане страждання засудженого, вишукані, виміряні практикою й дозовані тортури і тілесні покарання – усе це було «мистецтвом утримання життя в болі, поділу його на «тисячі смертей» шляхом завдання вишуканих страждань до припинення життя засудженого. Тортури ґрунтувалися на скрупульозно розрахованому мистецтві болю» [13, с. 33–34].

На початку XIX ст. почалася доба карного правосуддя. Поступово впроваджувалася ідея про те, що кара повинна мати суто виправний характер. Ефективність покарання почала вимірюватися його неминучістю, а не очевидною інтенсивністю, «від злочину тепер мав відвертати не колишній театр страхіть, а впевненість, що кари годі уникнути; змінився механізм, унаслідок якого кара забезпечувала повчання» [4, с. 13].

Отже, на теренах цивілізованого світу системно формувалась культура приведення індивідів, соціальних груп і суспільств до стану правослухняності через використання катувальних (тортурних) технологій.

Заміна каральної «озброєної влади» пізнього Середньовіччя на підступно «м'яку» корекційно-дисциплінуючу владу модерної держави позначила й важливу загальну зміну парадигми у праві: відхід від еkleктичного розуміння на користь норми та легалізму [14, с. 12]. Саме в цей час виникає поняття «норма» на протипагу давньоримському та середньовічному “regula” в тому самому контексті, що й похідні від нього «нормальний», «нормальність» [15, с. 184].

Перехід від regula до норми, отже, позначив фундаментальну зміну правового дискурсу, адже на місце maxims, brocards, adages, generalia, regulae iuris середньовічної й ранньомодерної юриспруденції прийшла *volonte generale* Ж-Ж. Руссо у формі волі законодавця, апогеєм чого стане в ХХ ст. диктатура закону й тоталітаризм [9, с. 12].

Підсумовуючи вище викладений матеріал, також варто звернути увагу на той факт, що катування як ефективний засіб покарання були більше націлені на завдання моральної (душевної) шкоди на протипагу фізичному болю. Більшою мірою ця тенденція була зумовлена новою тактикою влади та новими карними механізмами, які ґрунтувалися на процесах індивідуалізації, притаманних певним країнам. Ідеться, зокрема, про так звану «мікрофізику влади», достатньо відому категорію, до якої вдаються апарати й інституції для досягнення своїх провладних цілей.

В епоху Просвітництва відбувається докорінний зсув у кримінально-правовій парадигмі європейських держав: на заміну тілесним покаранням приходить ув'язнення, а судовим тортурам – сучасні принципи доведення та доказів [9, с. 10].

Зважаючи на наведене, убачається, що в сучасних механізмах кримінального правосуддя залишається «тортурна» основа – основа, яка лише мімікрує й набуває масштабності, навіть незважаючи на те, що її дедалі тісніше обступає карна система нетілесного характеру. «Відмова від тортур – лише тенденція, що бере коріння у великих перетвореннях 1760–1840 рр., і ця тенденція триває ще й досі». М. Фуко стверджує, що практика тортур ще довго була властива карній системі й навіть тепер повністю не зникла [4, с. 21].

Починаючи із ХІХ ст., державні інститути запроваджують усе більше інститутів контролю за суспільством і вдаються до найбільш ефективних методів нагляду й покарання, навіть поза сферою кримінального права. У своєму дослідженні «Наглядати та карати» М. Фуко вказує: «Загальні принципи, великі кодифікації та подальше законодавство досить чітко визначили: не повинно бути жодного ув'язнення поза межами закону, жодного позбавлення волі, що не було санкціоноване компетентною судовою установою, досить більше свавільних і водночас поширених обмежень свободи... І якщо апарат ув'язнення в його формі великої епохи класицизму був частково (і лише частково) демонтований, він був досить швидко реактивований, реорганізований і розвинутий в іншому напрямі. Але, що найважливіше, він був гармонізований за посередництва в'язниці, з одного боку, з юридичними санкціями, а з іншого – із дисциплінуючими механізмами. Межі між ув'язненням, судовим покаранням і дисциплінарними установами, які вже в класичну епоху були нікчемними, поступово зникають, утворюючи великий тюремний континуум, який поширив пенітенціарні техніки навіть на найневинніші сфери, насадивши дисциплінуючі норми в саму суть карної системи й поширивши загрозу карності на найнезначніші випадки порушення закону, найменші ненормальності, девіації чи аномалії» [13, с. 297].

Ці рушійні процеси в контексті технологічної та промислової революції призвели до формування тих умов сучасної модерності, які Ульріх Бек назвав «тюремним домом технічного знання»: «Ми всі є маленькими гвинтиками великої машини технічного й бюрократичного розуму» [16, с. 11].

У такому контексті треба розуміти й еволюцію ставлення до тортур. Загальна мета унормування суспільства, дисциплінування та регламентації визначили формування суспільного дискурсу, що витіснив тортури поза публічну сферу кримінальної юстиції. Таке несприйняття тортур у ХІХ ст., звичайно, суттєво відрізняється від сучасної абсолютної заборони, коли сама практика тортур стигматизується і ставиться повністю поза законом. Епоха колоніалізму, що тривала до 60-х рр. ХХ ст., позначена подвійним стандартом у цій сфері: відмовою від тортур як інституту кримінальної юстиції в Європі та широким використанням

тортур у колоніях [9, с. 14]. Як зазначає Пітер Нванкво, «методи визначення вини в доколониальну еру включали ворожіння й принесення клятви. У колоніальну епоху вина визначалася через тортури, а в постколониальний період – у ході перехресного допиту обвинуваченого та свідків. Тоді як у доколониальний період покарання виходило з міркувань відшкодування, у колоніальну епоху – превенції/відплати, а в постколониальний період покарання ґрунтується на концепції превенції/реабілітації» [17, с. 237].

Підкорення народів Нового світу й подальша їх експлуатація супроводжувалась поширенням тортурних технологій на певні етноси і витонченим їх застосуванням. На наявність катувального змісту (або, щонайменше, елементів катування) у колоніальних відносинах указує той прорив нестерпності «соціального болю», який виявився у вибухах національно-визвольного руху. Цьому більшою мірою сприяли тяжкі політичні, психосоціальні, культурно-етнічні та інші передумови, пов'язані з утратою перспектив розвитку, а в окремих випадках перспектив виживання. Це вплинуло й на зміст міжнародного права.

Згодом при підготовці проекту Конвенції про право міжнародних договорів у середині 60-х років минулого століття було сформульоване поняття імперативної норми *jus cogens* [18, с. 609], тобто фундаментальної норми, відступ від якої неможливий [19, с. 131–144]. Ці норми в модерному розумінні мають такі характеристики: вони охороняють фундаментальні та найважливіші інтереси й цінності міжнародного співтовариства загалом; їхній вимір, на відміну від інших норм міжнародного права, не може мати багатозначного характеру, тобто ці норми не встановлюють права й, кореспондуючи їм обов'язки у відносинах між суб'єктами міжнародного права, вони мають об'єктивний характер (характер *erga omnes*); такі норми не передбачають можливості відступу від них, тобто підстави звільнення від відповідальності, передбачені в міжнародному праві, не можуть застосовуватися у випадку їх порушення [19, с. 144].

До таких норм належить і заборона тортур [20, с. 58–61, paras. 153–157], адже серед прав людини й основоположних свобод лише заборона тортур, рабства та підневільного стану й *nulum crimen sine lege* не припускає можливості відступів, тоді як інші права та свободи можуть бути обмежені під час війни, надзвичайного стану або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації (ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини 1950 р., ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.). Заборона тортур діє як принцип, що оперує як заборонаю дій, що становлять тортури, так і позитивним обов'язком держав криміналізувати злочин тортур, запровадити належні й ефективні механізми розслідування випадків тортур і ефективного покарання за такі злочини [21, с. 134–135].

Висновки. Констатуючи вплив оцінок тортур і тортурних технологій на формування норм *jus cogens* у міжнародному праві, варто усе ж зауважити, що міжнародно-правові кваліфікації більшою мірою зосереджуються навколо фізичної особи, її праві безпеки.

Проблемі ж застосування тортур щодо соціальних груп, народів і націй міжнародне право, на жаль, належної уваги не приділило. Попри витончений і соціально закамуфльований характер, вона (проблема) є суттєвою, оскільки впливає на глобальну конфліктність, зростання міжнародної злочинності, а отже, є актуальною і становить інтерес для науки міжнародного права.

Загалом же тортури в минулому були, по-перше, відкритими, по-друге, дозволеними. Вони виникли як соціальне явище, порушуючи своїм існуванням будь-які соціальні цінності й моральні почуття, наводячи страх, жах і паніку на суспільство.

Варто визнати, що ставлення до тортур у сучасному світі прямо протилежне, ніж було ще два століття тому. У сучасному демократичному світі тортури заборонені. Проте стверджувати, що вони пішли із соціальної практики, зарано.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2005. – С. 1464.
2. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови / Л.М. Полюга. – К., 2001. – С. 96.

3. Словник юридичних термінів (російсько-український) / укладачі Ф. Андерш, В. Винник, А. Красницька, А. Полешко, О. Юрчук. – К., 1994. – С. 243.
4. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / М. Фуко. – К. : Основи, 1998. – 394 с.
5. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология: краткий энциклопедический словарь / М.И. Еникеев, О.Л. Кочетков. – М. : Юридическая литература, 1997. – С. 127, 173.
6. История пыток / пер. с англ. А.А. Обухова. – М. : ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – 413 с.
7. Левченко К.Б. До питання філософсько-правового визначення понять «тортури», «катування», «жорстоке поводження», «поводження, що принижує людську гідність» / К.Б. Левченко // Право України. – № 10. – С. 1–4.
8. Левицький О. Інститут допустимості доказів і прояви незаконного фізичного насильства в кримінальному судочинстві // Право України. – 2000. – № 10. – С. 47–50.
9. Хавронюк М.І. Законодавство України проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Науково-практичний коментар / М.І. Хавронюк, В.О. Гацелюк. – К. : ВАІТЕ, 2014. – 320 с.
10. Langbein J. Torture and Plea Bargaining // The University of Chicago Law Review. – 1978. – Vol. 46, No. 1. – p. 3.
11. Kollmann N. Crime and Punishment in Early Modern Russia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – p. 133.
12. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро ; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб. : Александрия, 2013. – С. 33.
13. Foucault M. Discipline and Punish. The Birth of the Prison / transl. by Alan Sheridan. – New York : Random House, 1991. – p. 33–34, 297.
14. Циппеліус Р. Філософія права : [підручник] / Р. Циппеліус ; пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – С. 12.
15. Varga C. Differing and Punish. The Birth of the Prison / transl. by Alan Sheridan. – New York : Random House, 1991. – p. 184.
16. Beck U. Politics of Risk Society // The Politics of Risk Society / ed. by J. Franklin. – Cambridge : Polity, 1998. – p. 11.
17. Nwankwo P. Criminal Justice in the Pre-Colonial, Colonial, and Post-Colonial Eras. – Lanhametal : University Press of America, 2010. – p. 237.
18. Whiteman M. Jus Cogens in International Law, with a Projected List // Georgia Journal of International and Comparative Law. – 1977. – Vol. 7, Issue 2. – p. 609.
19. Водяніков О. Теорія принципу у міжнародному праві / О. Водяніков // Український щорічник міжнародного права 2009. – К. : Фенікс, 2014. – С. 131–144.
20. Case No.: IT – 95-17/1-T Prosecutor v. Furundzija, Judgment of the Trial Chamber of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, 10 December 1998 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icty.org/cases/furundzija/trug/en/fur-tj981210e.pdf>. – с. 58–61, paras. 153–157.
21. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр., доп. – К. : Реферат, 2007. – С. 134–135.

